

SAVSAD

Savunma ve Savaş Araştırmaları
Dergisi
The Journal of Defence and War
Studies

Kurban DURMUŞOĞLU

Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Tarih Bölümü, Bayburt, Türkiye.

Bayburt University, Faculty of Humanities and
Social Sciences, Department of History,
Bayburt, Türkiye.

Geliş Tarihi/Received 05.03.2025
Kabul Tarihi/Accepted 28.03.2025
Yayın Tarihi/Publication 18.06.2025
Date

Sorumlu Yazar/Corresponding

author:

Kurban DURMUŞOĞLU

E-mail:

kdurmusoglu@bayburt.edu.tr

Atıf/Citation: Durmuşoğlu, K. (2025).

İlhanlı ordusunun stratejik üssü:

Hemedân'ın askerî önemi. SAVSAD

Savunma ve Savaş Araştırmaları

Dergisi, 35(1), 139-156.

Araştırma Makalesi
Research Article

DOI: 10.54078/savsad.1651661

İlhanlı Ordusunun Stratejik Üssü: Hemedân'ın Askerî Önemi

The Strategic Base of the Ilkhanid Army: The Military Significance of Hamadhān

ÖZ

Bu çalışma, İlhanlı Devleti döneminde Hemedân şehrinin askerî ve stratejik önemini ele almaktadır. Hemedân, XIII. ve XIV. yüzyıllarda coğrafi konumu, ticaret yollarının kesişim noktası olması ile İlhanlılar için kritik bir üs olmuştur. Şehir, Moğolların İran'ı istilâsı sırasında pragmatik bir tavır sergileyerek büyük yıkımlardan kaçınsa da sonrasında Moğol taleplerine karşı direniş göstermiş ve ağır sonuçlarla karşılaşmıştır. İlhan Hulegü döneminde Hemedân, Abbâsî Hilâfeti'ne yönelik seferlerin ana karargâhı olarak kullanılmıştır. İlhanlı hâkimiyeti boyunca, şehir sadece askerî değil, aynı zamanda siyasî bir merkez olarak da işlev görmüştür. Gazan Han ve Ölceytü gibi hükümdarların dönemlerinde de Hemedân'ın stratejik konumu pekişmiş, imar faaliyetleriyle güçlendirilmiştir. Çalışma, Hemedân'ın İlhanlı Devleti'nin askerî ve siyasî yapılanmasındaki rolünü kapsamlı bir şekilde analiz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Hemedân, İlhanlı Ordusu, Stratejik Üs.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivatives 4.0 International License.

ABSTRACT

This study examines the military and strategic importance of the city of Hamadhān during the Ilkhanate period. Hamadhān was a critical base for the Ilkhans in the 13th and 14th centuries due to its geographical location and intersection of trade routes. Although the city adopted a pragmatic attitude during the Mongol invasion of Iran and avoided significant destruction, it later resisted the Mongol demands and faced severe consequences. During the reign of Ilkhan Hulegu, Hamadhān was used as the main headquarters of the campaigns against the 'Abbasid Caliphate. During the Ilkhanate rule, the city functioned not only as a military but also as a political center. During the reigns of rulers such as Ghazan Khan and Öljeitü, the strategic position of Hamadhān was strengthened and reinforced with construction activities. The study comprehensively analyzes the role of Hamadhān in the military and political structuring of the Ilkhanate.

Keywords: Ilkhanate, Hamadhān, Ilkhanid Army, Strategic Base.

Giriş

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Ön Asya'da güçlü bir hâkimiyet kuran İlhanlılar, topraklarını kontrol altında tutmak ve seferlerini başarılı bir şekilde sürdürmek için kritik askerî üsler oluşturmuştur. Bu üslerden biri olan Hemedân hem coğrafi konumu hem de lojistik imkânlarıyla öne çıkmıştır. Hemedân, Cibâl bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olarak kabul edilmektedir (İstahri, 2019, s. 182; İbn Havkal, 2017, s. 313; Huart, 1977, s. 158). Elvend Dağı'nın eteklerinde, Kuruçay, Abbasâbâd ve Sûmîne gibi ırmaklarla sulanan ve aynı adı taşıyan verimli bir ovada yer alan Hemedân, su kaynakları ve verimli tarım alanları sayesinde bölgenin ekonomik merkezi hâline gelmiştir (Yazıcı, 1998, s. 183). Sâsânîler döneminde önemi kaybeden şehir (Yazıcı, 1998, s. 183) Müslümanların bölgeyi fethinden sonra X. yüzyılda yeniden inşa edilmiş, sahip olduğu stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca önemli bir ticaret ve ulaşım merkezi olma özelliği taşımıştır (Strange, 2015, s. 254).

Hemedân'dan geçen ve eski dönemlerde Mezopotamya'dan Kafkasya, Horasan ve Türkistan'a uzanan büyük askerî ve ticaret yolları, şehrin stratejik önemini artırmıştır. Bu yollar arasında Bağdâd ile İsfahân'ı birbirine bağlayan güzergâh, Hemedân'ın ticari canlılığını sürdürmesinde belirleyici olmuştur. Günümüzde de bu yolun bir kolu, Sultânâbâd üzerinden İsfahân'a ulaşarak bölgenin ekonomik bağlantılarını sürdürmektedir (Bala, 1987, s. 420). Şehirde bulunan dört ayrı demir kapı ise Hemedân'ın savunma ve giriş-çıkış olanaklarını güçlendirmiştir (İstahri, 2019, s. 184).

İlhanlılar döneminde Hemedân, önemli kara yollarının kavşak noktasında yer almıştır. Bu dönemde Irâk-ı ‘Acem-Kirmânşâh-Irâk-ı ‘Arab yolu, Hemedân’ın Bağdâd ile bağlantısını sağlamış ve bu güzergâh iki ana kola ayrılmıştır. Bunlardan ilki, Bağdâd-İsfahân yoludur ve bu yol üzerinden ilerleyen kervanlar, Hemedân, Burûcerd, Küçük Lur, Kum, Kâşân ve İsfahân üzerinden Irâk-ı ‘Acem’e ulaşmıştır (Kazvînî, 1915, ss. 187-188). İlhanlıların geniş toprakları boyunca uzanan ve Sultâniye şehrinde birleşen beş büyük ticaret yolundan biri olan “şâhrâh-ı cenûbî”, Hemedân üzerinden geçerek Bağdâd’a ulaşmış ve aynı zamanda bu yol “Mekke Yolu” olarak da adlandırılmıştır (Bala, 1987, s. 423; Yazıcı, 1998, s. 184). Bu yollar, Hemedân’ın sadece bölgesel değil, aynı zamanda uluslararası ticaret açısından da kritik bir noktada bulunduğunu göstermektedir. Hemedân, sahip olduğu stratejik konum, verimli topraklar ve önemli ticaret yollarının kesişim noktasında yer alması sayesinde tarih boyunca bölgenin ekonomik ve askerî merkezi kabul edilmiştir. Şehrin bu avantajları, sadece yerel ticaretin değil, aynı zamanda Mezopotamya, Kafkasya ve Türkistan’a uzanan geniş bir coğrafyanın ticaret ve ulaşım ağlarının da kesintisiz işlemesini sağlamıştır.

Bu çalışma, tarihsel araştırma yöntemi çerçevesinde hazırlanmış olup betimleyici ve analitik bir yaklaşımla Hemedân’ın İlhanlı Devleti dönemindeki askerî ve stratejik önemini incelemektedir. Araştırmada, birincil ve ikincil kaynaklar titizlikle analiz edilmiş ve dönemin kronikleri ile seyahatnameleri kullanılarak olayların kronolojisi ve arka planı detaylandırılmıştır. Özellikle İbnü’l-Esîr’in *el-Kâmil fi’t-Tarih*, Alâeddin Ata Melik Cüveynî’nin *Târîh-i Cihânguşâ* ve Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî’nin *Câmi’u’t-Tevârîh* gibi dönemin tanınmış tarihçilerinin eserleri, çalışmanın temel referansları arasında yer almıştır.

Hemedân’ın Moğollar Tarafından İstîlâsı

Cengiz Han’ın önde gelen kumandanlarından Cebe ve Sübetey’in, Sultan Alâüddîn Muhammed Hârezmşâh’ı ele geçirmek amacıyla İran topraklarına girmesiyle başlayan askerî harekât sırasında, Moğol birlikleri Rey şehrine ulaşmıştır. Bu esnada, Sultan Alâüddîn Muhammed’in Hemedân istikametine yöneldiğine dair rivayetlerin yayılması üzerine, Moğol ordusu bu bilgiyi teyit etmek ve takibini sürdürmek amacıyla Hemedân’a doğru ilerlemiştir (Cüveynî, I, 1329hş., s. 115; Reşîdüddîn, I, 1373hş., s. 531-532; Şîrâzî, 1346hş., s. 322; Mîrhând, VIII, 1380 hş., s. 3854; Hândmîr, III, 1333 hş., s. 33). Cebe komutasındaki Moğol birlikleri 1220 yılında Hemedân’a ulaştığında (İbnü’l-Esîr, XII, 1987, s. 332), Nesevî’nin aktardığına göre şehrin idaresini elinde bulunduran ‘Alâüddevle Şerîf-i ‘Alevî, Moğolları bizzat karşılamıştır (Nesevî, 1366 hş., s. 69-70). İbnü’l-Esîr, Hemedân’ın ileri gelenlerinden bir şahsın, Moğol kuvvetleri şehre girmeden evvel onların önüne çıkarak ihtiyaçlarını temin ettiğini ve bu sayede Moğolların şehre zarar vermeksizin halkına

emân tanıdığını belirtmektedir. Her ne kadar İbnü'l-Esîr, Moğollarla müzakerelerde bulunan bu şahsın ismini zikretmese de Nesevî'nin verdiği bilgiler doğrultusunda bu kişinin 'Alâüddevle Şerîf-i 'Alevî olduğu anlaşılmaktadır. Cüveynî ise, Moğolların Hemedân'da ikmal faaliyetlerini tamamlamalarının ardından şehre bir *şahne* yerleştirerek yollarına devam ettiklerini nakletmektedir (İbnü'l-Esîr, XII, 1987, s. 332; Cüveynî, I, 1329hş, s. 115; Reşîdüddîn, I, 1373hş., s. 532).

Moğol istilâsının ilk aşamalarında Hemedân'da yaşananlar, şehir ileri gelenlerinin pragmatik tutumları sayesinde büyük çaplı bir yıkımın önlendiğini göstermektedir. Ancak müteakip süreçte Hemedân'da vuku bulan gelişmeler, şehri doğrudan Moğol istilâsının tehdidiyle karşı karşıya getirmiştir. Özellikle Irak coğrafyasında cereyan eden ayaklanmaların zamanla Hemedân'a sirayet etmesi, bölge halkının kendi kaderini tayin etme arzusuyla Moğollara karşı isyan etmesine zemin hazırlamıştır (Cüveynî, I, 1329hş, s. 116). 1220 yılındaki ilk temasın ardından Moğol birlikleri, Harzemşah hükümdarı Alâüddîn Muhammed'in peşine düşerek Azerbaycan'a yönelmiş, akabinde Merağa'nın ele geçirilmesine müteakip bölgede toplanan Müslüman askerî unsurların dağılmasıyla yeniden Hemedân üzerine harekete geçmiştir.¹ El-Ömerî, Moğolların Alâüddîn Muhammed'i yakalayamayacaklarını fark ettikten sonra geri dönerek istilâ hareketlerine giriştiklerinin altını çizmektedir (el-Ömerî, 2014, s. 350). Bu bağlamda Hemedân'a yakın bir noktada karargâh kuran Moğollar, buradan şehirde bulunan *şahne*ye bir elçi göndererek halktan, Moğollar için mal, para ve elbise temin etmesini talep etmişlerdir. Aslında bu, Moğolların Hemedân'dan gerçekleştirdiği ilk tedarik talebi olmamakla birlikte, önceki seferlerde de benzer taleplerin yineleniği bilinmektedir. Bu dönemde Hemedân'ın idaresini elinde bulunduran 'Alâüddevle Şerîf-i 'Alevî, bir yandan Moğollar ile şehir halkı arasında arabuluculuk vazifesini üstlenirken, diğer yandan Moğol taleplerinin yerine getirilmesine öncülük etmiştir. Ancak, ardı arkası kesilmeyen bu talepler neticesinde şehir halkı ekonomik anlamda ciddi bir çöküş yaşamış ve toplumsal huzursuzluk giderek tırmanmıştır. Nihayet, Moğolların işlerinin karşılanmasına yönelik yeni bir talepte bulunmaları, şehirdeki tansiyonu doruk noktasına ulaştırmış ve halk, artık bu taleplere boyun eğmemekte kararlı olduğunu ortaya koyarak isyan etme noktasına gelmiştir. Bu çerçevede Hemedân ileri gelenleri, şehir yöneticisi 'Alâüddevle Şerîf'in yanına giderek, Moğolların sürekli devam eden taleplerine nasıl karşı koyulması gerektiği hususunda istişarede bulunmuşlardır. Kaynaklara göre, halk yöneticilerine şu şekilde serzenişte bulunmuştur: *"Bu kâfirler elimizdeki her şeyi tükettiler. Artık onlara verebileceğimiz hiçbir şey kalmadı. Sürekli mallarımızı alıp durmakla bizi perişan ettikleri gibi onların buradaki nâibi de bizi her türlü hakâret ve zilleti revâ görüyor."* Bu ifadeler karşısında 'Alâüddevle Şerîf, halkı itidal

¹ Moğolların Azerbâycan ve Merâgâ'daki faaliyetlerinin ayrıntıları için bkz. (İbnü'l-Esîr, XII, 1987, s. 333-338; Mîrhând, VIII, 1380hş., s. 3855-3856).

içerisinde hareket etmeye sevk etmeye çalışarak, “Biz bu adamlara karşı koyamadığımıza ve direnemeyeceğimize göre onlara karşı bir hileye girmenin ne anlamı vardır? Onun için bu adamlara mal verip onları oyalamaktan başka çaremiz yoktur” sözleriyle Moğollara karşı direnişin faydasız olacağını vurgulamıştır. Ancak, bu görüş farklılığı şehir idaresi ile halk arasındaki gerilimi daha da derinleştirmiş ve neticede halk, ‘Alâüddeve Şerîf’i Moğollara hizmet etmekle itham etmiştir. Halkın kendisine yönelttiği bu ithamlar karşısında ‘Alâüddeve Şerîf, meşruiyetini koruma gayesiyle, “Ben sizlerden biriyim; dilediğinizi yapın, size uyacağım” diyerek halkın yanında yer aldığını beyan etmiştir. Bu esnada toplantıda hazır bulunan bir fakih, şehirdeki Moğol *şahnesinin* etkisiz hâle getirilerek müdafaaya geçilmesi gerektiği yönündeki önerisi üzerine halk harekete geçmiş; *şahneyi* şehir dışına çıkardıktan sonra infaz ederek savunma pozisyonu almıştır. Böylelikle, Moğol otoritesine karşı Hemedân’da açık bir isyan başlamış ve şehir halkı, bağımsızlık mücadelesine girişmiştir (İbnü’l-Esîr, XII, 1987, s. 339).

Cüveynî’nin aktardığına göre, Hemedân’da meydana gelen ayaklanma sırasında şehir halkı, yöneticileri ‘Alâüddeve Şerîf-i ‘Alevî’yi Moğollara karşı sergilediği müsamahakâr ve işbirlikçi tutumu nedeniyle suçlamış ve onu cezalandırma yoluna gitmiştir. Her ne kadar dönemin diğer kaynaklarında bu hadiseye dair açık bir atıf bulunmasa da Cüveynî’nin rivayeti, halkın ‘Alâüddeve Şerîf’e yönelik tepkisinin en uç noktaya ulaştığını ve bu doğrultuda onu tutuklayarak Kirît Kalesi’ne hapsedtiklerini ortaya koymaktadır (Cüveynî, I, 1329hş, s. 116; Reşîdüddîn, I, 1373hş., s. 533; Şîrâzî, 1346hş., s. 323). Bu durum, Moğol hâkimiyetine karşı gelişen direnişin, yalnızca dışsal bir tehdit ile sınırlı kalmayıp, aynı zamanda şehir içindeki otorite figürlerine yönelik bir tasfiye hareketine de dönüştüğünü göstermektedir. Hemedân’daki Moğol *şahnesinin* öldürüldüğü haberinin Cebe Noyan’a ulaşması üzerine, Moğol kumandanı bu hadisenin intikamını almak maksadıyla süratle harekete geçmiştir. İlk olarak Irak’a yönelen Cebe, bölgedeki ayaklanmalarda doğrudan dahli bulunan Cemâlüddîn Ay Abe’yi Moğollara bağlılık arz etmiş olsa da infaz ederek bölgedeki muhalif unsurları bertaraf etmiştir (Cüveynî, I, 1329hş, s. 116; Reşîdüddîn, I, 1373hş., s. 533; Mîrhând, VIII, 1380 hş., s. 3856). Ardından ordusuyla birlikte Hemedân üzerine yürüyerek şehri kuşatma altına almıştır. Her ne kadar Cüveynî, şehir yöneticisi ‘Alâüddeve Şerîf-i ‘Alevî’nin bu süreçte halk tarafından tutuklanarak Kirît Kalesi’ne hapsedildiğini belirtse de Moğol kuşatması esnasında şehrin savunması ‘Alâüddeve Şerîf ve Moğollara karşı direnişin gerekliliğini vurgulayan fakihin öncülüğünde gerçekleşmiştir. Veya Hemedânlılar Moğolların kuşatması sırasında ‘Alâüddeve Şerîf’i hapisten çıkarmış olabilirlerdi. Kuşatmanın ilk gününde Hemedânlılar, Moğol ordusuna ciddi kayıplar verdimiş; şiddetli çarpışmalar neticesinde Moğollar ağır bir mağlubiyetle karşı karşıya kalmıştır. Savaşın ikinci gününde de şehir savunucuları, üstün bir direniş sergileyerek Moğol kuvvetlerine kayıplar verdirmeye devam etmiştir. Direnişin

önde gelen isimlerinden olan fakih zat, ikinci gün aldığı çeşitli yaralara rağmen halkı ile birlikte savaşmaya devam etmiş ve üçüncü gün de mücadelesini sürdürmüştür. Ancak Hemedân halkı, savaşın kritik anlarında şehir yöneticisi ‘Alâüddevle Şerîf’in meydanda bulunmadığını fark etmiştir. Kısa süre içinde anlaşıldığı üzere, ‘Alâüddevle Şerîf, halkını savaş alanında terk etmiş, daha önce evinden sarp ve dik bir yamaçtaki kaleye kazdırdığı gizli bir yer altı geçidini kullanarak ailesiyle birlikte kaçıp saklanmıştı (İbnü’l-Esîr, XII, 1987, s. 340). Bu kale, muhtemelen Cüveynî’nin bahsettiği Kirîr Kalesi’dir. Bu noktada üzerinde durulması gereken mühim hususlardan biri, ‘Alâüddevle Şerîf’in Hemedân halkına karşı sergilediği tutumdur. Onun zor durumdaki halkını terk etmesi, Moğollarla iş birliği yaptığı yönündeki iddiaları kuvvetlendiren bir unsur olarak değerlendirilse de doğrudan bu yönde kesin bir delilin bulunmadığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Alternatif olarak, onun bu eylemi, Moğollara karşı doğrudan bir direnişin imkânsızlığına olan inancıyla ve ailesini kurtarma refleksiyle açıklanabilir. Bununla birlikte, Hemedân halkı için savaşın en kritik anlarında şehir yöneticisinin firar etmiş olması, onun itibarı ve yönetim meşruiyeti açısından ciddi bir kırılma noktası teşkil etmiştir.

Moğollar, Hemedân halkının direnişi karşısında ağır kayıplar vermeleri sebebiyle başlangıçta geri çekilmeyi düşünmüş, ancak üçüncü günün sonunda şehirden herhangi bir saldırının gerçekleşmemesi üzerine bu kararından vaz geçmiştir. Direnişin zayıfladığını fark eden Moğol kuvvetleri, 1221 yılında şehri zor kullanarak ele geçirmiştir. İbnü’l-Esîr, Moğolların Hemedân’da büyük bir katliam gerçekleştirdiğini ve öldürülenlerin sayısının hesaplanamayacak kadar fazla olduğunu ifade etmektedir. Onun anlatımına göre, şehirde sadece saklanmayı başaran az sayıda insan hayatta kalabilmiş ve geriye kimse kalmamıştır. Ancak İbnü’l-Esîr’in bu tasviri, Moğol istilâsının dehşetini vurgulamak ve istilânın yıkıcı etkilerini göstermek amacıyla abartılı bir anlatım olarak değerlendirilmelidir. Zira Moğolların şehirleri ele geçirme süreçlerinde, genellikle direniş gösteren nüfusun önemli bir kısmı katledilse de istisnasız olarak tüm halkın yok edilmesi pratikte mümkün değildir. Bu tür anlatılar, dönemin tarihçilerinin Moğolların korkutucu gücünü ve istilâlarının boyutlarını tasvir etme eğilimlerinin bir yansıması olarak görülebilir. Katliamın ardından, Moğollar şehri ateşe vererek büyük ölçüde tahrip etmiş ve bölgeden ayrılmıştır (İbnü’l-Esîr, XII, 1987, s. 340-341).²

Hemedân, 1221 yılında maruz kaldığı Moğol istilâsının ardından, aradan yalnızca üç yıl geçtikten sonra, 1224 yılında bir kez daha benzer bir akıbete sürüklenmiştir. İbnü’l-Esîr’in naklettiğine göre, bu ikinci saldırıyı gerçekleştiren Moğol kuvvetleri, önceki istilâyı düzenleyen birliklerden farklı bir yapı sunmakta idi. Nitekim, 1224

² Bu konuda Mîrhând ve Hândmîr’deki anlatılar daha sadedir. Bkz. (Mîrhând, VIII, 1380hş., s. 3856; Hândmîr, III, 1333hş., s. 33).

yılının başlarında Cengiz Han'ın huzurundan ayrılan bu askerî birlikler, ilkin Rey bölgesine yönelmiş ve orayı istilâ ettikten sonra ilerleyerek Hemedân'a ulaşmıştır. Şehre giren Moğol kuvvetleri, geniş çaplı katliamlar gerçekleştirmiş, halkın önemli bir kısmını esir almış ve maddi varlıklarını yağmalayarak büyük bir yıkıma sebebiyet vermiştir. Moğol saldırılarından sağ kurtulabilen yerel halk, uzun süren bir kargaşa döneminin ardından kendilerini yeniden toparlamaya başladıkları bir evrede, bu ikinci tahripkâr istilâ Hemedân'ı adeta harabeye çevirmiştir (İbnü'l-Esîr, XII, 1987, s. 379). 1224 yılından itibaren İlhanlılar dönemi başlayana dek Hemedân'a dair kaynaklarda yer alan bilgiler son derece sınırlıdır. Bu süreçte Hemedân'ın büyük olasılıkla Moğol idaresi altında bulunduğu düşünülmektedir. Nitekim Cüveynî, 1245 yılı civarında Moğolların Hemedân'dan vergi tahsil ettiğini bildirmektedir. Dolayısıyla, İlhanlı yönetimi İran coğrafyasında tam anlamıyla tesis edilmeden önce, Moğol hanlarının tayin ettiği sivil valilerin, İran'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Hemedân'da da yönetimi ellerinde bulundurdıkları anlaşılmaktadır (Cüveynî, II, 1329hş, s. 276-278).

Hemedân'ın Askerî ve Stratejik Önemi

İlhan Hülegü'nün 1256 yılında İran'a intikali, bölgedeki şehirlerin uzun vadeli bir yönetim altında birleşmesine zemin hazırlamıştır (Lane, 2019, s. 12). Bu şehirlerden biri olan Hemedân, İlhanlı idaresi altında stratejik bir karargâh işlevi görmüş ve bölgedeki askerî harekâtın icra edilmesinde merkezi bir rol üstlenmiştir (Bala, 1987, s. 423; Yazıcı, 1998, s. 184). Bu bağlamda, İlhan Hülegü'nün İran topraklarında İsmailî meselesini bertaraf etmesini müteakip, 1257 yılında Hemedân'a yöneldiği görülmektedir. Bir sonraki aşama olan Abbâsî Hilâfeti'ne yönelik sefer hazırlıkları da yine Hemedân merkezli olarak yürütülmüştür. Hülegü, beraberinde şehzadelerden Kuli, Buluğan ve Tutar ile büyük emirlerden Buka Timur, Kudusun, Kuta, Suncak ve Kuka İlkay'ı da yanına alarak, Hemedân'da mücavir ve su kaynakları bakımından elverişli bir alan olan Cânumâbâd bölgesindeki Gezistân'a ulaşmış, burada karargâhını kurduktan sonra ordunun organizasyonu ve teçhizatıyla meşgul olmuştur (Reşidüddîn, II, 1373hş., s. 993-994). Bu noktada, Hülegü'nün Hemedân'ı karargâh olarak seçmesinin gerekçeleri üzerinde durmak gerekmektedir. Öncelikli olarak, Hemedân'ın Bağdâd'a olan coğrafi yakınlığı, bu tercihin belirleyici unsurlarından biri olarak değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra, Cibâl bölgesindeki şehirlerle Irâk-ı 'Arab arasındaki irtibatı sağlayan stratejik bir kavşak noktası olması, şehrin askerî önemini pekiştiren bir diğer faktör olarak öne çıkmaktadır. Nitekim, Hemedân'ın stratejik mahiyetinin Selçuklular döneminde de ön planda olduğu bilinmektedir. Özellikle batıyla olan askerî ve siyasî ilişkilerde önemli bir üs vazifesi gören şehir, fetih hareketlerinde de kritik bir konum üstlenmiştir. İlhanlılar nezdinde de benzer bir işlevi yerine getiren Hemedân, coğrafi konumu ve tarihsel arka planı itibarıyla askerî ve lojistik bir merkez olarak ön plana çıkmış; bu suretle,

Hülegü'nün Abbâsîler üzerine gerçekleştirmeyi planladığı seferin hazırlık sürecinde kilit bir noktaya evrilmiştir.³

İlhan Hülegü, 21 Eylül 1257 tarihinde, Hemedân'dan Abbâsî Halifesi Musta'sım Billâh'a bir elçi vasıtasıyla göndermiş olduğu mektupta, hilâfet makamının Moğol otoritesine tabi olmasını talep etmiştir. Ancak, Halife Musta'sım'ın, İlhan Hülegü'nün bu talebini ciddiye almadığı ve olumsuz bir yanıt verdiği anlaşılmaktadır.⁴ Bu gelişme üzerine Hülegü, aynı yıl içinde, Hemedân civarındaki Penc Engoşt'ta konaklayan Abbâsî elçilerini geri göndererek, hilâfet ordusunun savaşa hazırlanması gerektiğine dair kesin bir mesaj iletmıştır (Reşîdüddîn, II, 1373hş., s. 1000). Bu süreçte Hülegü, Hemedân'da ordusunu organize etmekle meşgul olmuş ve askerî hazırlıkları tamamlamaya yönelik bir dizi stratejik adım atmıştır. Özellikle Bağdâd'ı ele geçirme planlarını daha da netleştirmek amacıyla, Halife ile arasının açık olduğu bilinen Derteng hâkimi Hüsâmüddîn Akkâ'yı bir elçi aracılığıyla huzuruna davet etmiştir. Hülegü, ilk etapta Akkâ'ya iltifatlarla bulunarak onu serbest bırakmışsa da daha sonra Akkâ'nın Moğollara karşıt bir tutum sergilediği anlaşılmıştır. Bunun üzerine Hülegü, Kitbuka Noyan'ı otuz bin süvariyle Hüsâmüddîn Akkâ'nın üzerine sevk ederek, kendisine yapılan bu saygısızlığı cezalandırma yoluna gitmiştir (Reşîdüddîn, II, 1373hş., ss. 1004-1006; Özdemir, 2018, s. 260).

Henüz Bağdâd'a yönelik sefer başlamamışken, Hülegü, Hemedân'da devlet erkânı ile bir araya gelerek askerî harekâtın ayrıntılarını müzakere etmeye devam etmekteydi. Savaş kararının kesinleşmesini müteakip, Hülegü Hemedân bölgesindeki Zâk otlağında *ağruk* olarak kaynaklarda tanımlanan Moğol ordusunun en arkasında yer alan kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve hayvan sürüleri Kubak Noyan'ın idaresine bırakmış ve nihayet Ocak 1257'nin ilk günlerinde ordusuyla Kirmânşâh ve Hulvân güzergâhı üzerinden ilerlemeye başlamıştır (Reşîdüddîn, II, 1373hş., s. 1008; Uyar, 2020, s. 132).⁵ Bu stratejik planlamanın nihai neticesinde, İlhan Hülegü, 15 Şubat 1258 tarihinde Bağdâd'ı fethederek Abbâsî Hilâfeti'ne son vermiştir.⁶ Abbâsî meselesini nihayete erdirdikten sonra, Hülegü, daha önce ağırlıklarını ve haremîni bırakmış olduğu Hemedân'a 17 Nisan 1258'de geri dönmüştür. Savaşın tüm stratejik

³ Büyük Selçuklular döneminde Hemedân şehrinin durumu ile ilgili ayrıntılar için bkz. (Azar Nasırabadi, 2020, s. 212-232).

⁴ İkili arasındaki mektuplaşmanın ayrıntıları için bkz. (Reşîdüddîn, II, 1373hş., s. 997-999). Cüveynî, mektubun ne zaman yazıldığı hususuna dair herhangi bir tarih zikretmemektedir. Bkz. (Cüveynî, III, 1329hş., s. 280).

⁵ Cüveynî, Hülegü'nün Ekim 1257'de Hemedân'dan ayrıldığını ifade etmektedir. Bkz. (Cüveynî, III, 1329hş., s. 282).

⁶ Bağdâd'ın düşüşü ile ilgili ayrıntılar için bkz. (Reşîdüddîn, II, 1373hş., s. 1009-1016; Cüveynî, III, 1329hş., s. 284-289).

planlamasının Hemedân'da gerçekleştirilmiş olması ve savaş sonrası istirahatın de yine bu şehirde tercih edilmesi, Hemedân'ın İlhanlı yönetimi açısından ne denli mühim bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır (Reşîdüddîn, II, 1373hş., s. 1020). Bununla birlikte, Hülegü'nün savaş sonrası süreçte Hemedân'da ikamet etmeye devam edip etmediği hususu kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmemektedir. Dolayısıyla, Erbil'in fethi sürecinin de Hemedân'dan idare edilip edilmediğini tespit etmek güçleşmektedir. Ancak Reşîdüddîn'in aktardığı bilgilere göre, Hülegü'nün 1 Ağustos 1258 tarihinde Merâgâ'da bulunduğu kaydedilmektedir ki bu durum, onun Hemedân'dan ayrıldığını göstermektedir (Reşîdüddîn, II, 1373hş., ss. 1022-1023).

İlhanlıların İran coğrafyasındaki hâkimiyetinin tesisinin ardından Hemedân'ın askerî üs olarak konumunun yalnızca Hülegü dönemi ile sınırlı kalıp kalmadığı hususunda elimizde kesin veriler bulunmamaktadır. Ancak Hülegü'nün Hemedân'dan ayrılmasını müteakip şehirdeki durumun nasıl şekillendiği meselesi açıklığa kavuşturulması gereken bir sorunsal olarak karşımızda durmaktadır. Bu bağlamda, Hülegü'nün halefi ve oğlu Abaka'nın ilerleyen süreçte Hemedân'da bulunduğu bilinmektedir. Nitekim İlhan Abaka, 13 Şubat 1282 tarihinde Bağdâd'daki işlerini tamamladıktan sonra Hemedân'a yönelmiş ve aynı yılın 18 Mart Çarşamba günü şehre ulaşmıştır. Reşîdüddîn, Abaka'nın Hemedân'a yönelme gerekçelerine dair doğrudan bir açıklama sunmamaktadır. Bununla birlikte, Abaka'nın burada Melik Fahrüddîn Menûçehr'in sarayında misafir edilmesi ve burada eğlendiğine dair rivayetlerin mevcudiyeti, onun Hemedân'a esasen dinlenme amacıyla gelmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca bu bilgiler, Melik Fahrüddîn Menûçehr'in dönemin Hemedân yönetiminde mühim bir figür olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir. Her ne kadar İlhan Abaka'nın Hemedân'a geliş sebebi kesin bir biçimde tespit edilemese de burada hastalanarak hayatını kaybetmiş olması, şehrin İlhanlılar açısından sahip olduğu stratejik ve siyasi ehemmiyetin sürdüğüne işaret etmektedir. Dolayısıyla, Abaka'nın bu ziyareti, Hemedân'ın İlhanlı hâkimiyeti altında önemini koruduğunu ve bölgesel siyasette mühim bir merkez olma vasfını sürdürdüğünü göstermektedir (Reşîdüddîn, II, 1373hş., ss. 1117-1118; Kazvînî, 1387 hş., s. 593). Ayrıca Abaka Hemedân'ı ziyareti sırasında Hristiyanların bayramına iştirak etmiş ve bu kapsamda şehirdeki kiliseye gitmiştir (Abû'l-Farac, II, 1999, s. 609).

Hemedân, İlhanlı hâkimiyeti döneminde, hem siyasî tutukluların tevkif edildiği bir merkez hem de merkezi yönetime muhalefet eden unsurların toplandığı stratejik bir mevzi olarak öne çıkmıştır. İlhan Ahmed Tegüder devrinde, dönemin nüfuzlu idarecilerinden Şemsüddîn Muhammed Cüveynî'nin kardeşi ve aynı zamanda

önemli bir devlet adamı olan Alâeddîn Atâmelik Cüveynî, Mecdü'l-Mülk Yezdî'nin⁷ siyasî ihtiraslarının kurbanı olmuş ve Hemedân hapishanesinde mahpus kalmıştır (Reşîdüddîn, II, 1373hş., s. 1126). Bölge, yalnızca münferit siyasî hesaplaşmaların değil, aynı zamanda taht mücadelelerinin de merkez üslerinden biri hâline gelmiştir. Özellikle Ahmed Tegüder ile yeğeni Argun arasında vuku bulan saltanat mücadelesi sürecinde, Ahmed'in taraftarları için bir toplanma sahası teşkil etmiştir. Nitekim, Ahmed'in nihai akıbetini belirleyen gelişmeler arasında, Hülecü ve Cuşkab'ın Hemedân civarında büyük bir topluluğu bir araya getirmesi belirleyici bir rol oynamıştır (Reşîdüddîn, II, 1373hş., ss. 1147-1148; Mîrhând, VIII, 1380 hş., ss. 4154-4155). Benzer şekilde, Baydu'nun Bağdâd'da gerçekleştirdiği isyan ve bazı emirlerin İlhan Geyhatu'ya karşı giriştiği ayaklanmalar neticesinde, siyasî tansiyon bir kez daha yükselmiş ve taraflar 24 Mart 1295 tarihinde Hemedân havalisinde karşı karşıya gelmiştir (Reşîdüddîn, II, 1373hş., s. 1201). Nihayetinde, Geyhatu'nun bertaraf edilmesini müteakiben Baydu, aynı yıl içerisinde Hemedân civarında İlhanlı tahtına çıkmıştır. Bu süreç, bölgenin yalnızca askerî çatışmalar açısından değil, İlhanlı siyasî dengelerinin şekillenmesinde de merkezî bir rol oynadığını göstermektedir (Şîrâzî, 1346hş., s. 171-172; Hândmîr, III, 1333 hş., ss. 139-140).

Hemedân, askerî bir merkez ve siyasî çekişmelerin odak noktası olma vasfını, İlhanlı hükümdarı Gazan Han döneminde de muhafaza etmiştir. Gazan Mahmûd Han, 7 Eylül 1296 tarihinde Hemedân yakınlarındaki Zâk otlağında merkezî idareyi tesis etmiş ve bu suretle Hemedân, devletin karar alma mekanizmalarının inşasında kritik bir rol üstlenmiştir. Yaklaşık bir ay kaldığı bölgede, Irâk-ı 'Acem'in mahallî hâkimleri Gazan'a olan bağlılıklarını sunarak, bu merkezî idarenin meşruiyetini tescil etmişlerdir (Reşîdüddîn, II, 1373hş., s. 1271; Özgüdenli, 2009, s. 174, 184, 255). Gazan Han döneminde Hemedân, askerî hareketliliğin sürekliliğini sağlamak adına merkez orduya destek birlikleri bulundurulmuş stratejik bir bölge olarak da öne çıkmıştır. Bilhassa, Gazan'ın taht mücadelesinde rakibi Baydu'ya karşı düzenlediği ikinci Azerbaycan seferinde Hemedân'daki askerî birliklerin aktif rol oynadığı bilinmektedir. Bu çerçevede, Gazan'ın emriyle Eyukân Oğul komutasındaki iki *tümenden* oluşan askerî birlik, Hemedân bölgesi üzerinden Azerbaycan'a sevk edilmiştir. Söz konusu gelişme, Hemedân'ın İlhanlılar nezdinde yalnızca bir askerî tahkimat merkezi değil, aynı zamanda kritik anlarda harekete geçirilebilecek bir lojistik destek unsuru olduğunu da göstermektedir (Reşîdüddîn, 1940, s. 90; Özgüdenli, 2009, s. 104-105). Bununla birlikte, Gazan Han'ın Memlûklerle yaşadığı gerilimler çerçevesinde düzenlenen Bağdâd seferlerinde de Hemedân, bir geçiş noktası olarak önem arz etmiştir (Özgüdenli, 2009, s. 134). Ayrıca, Gazan'ın 1302'deki üçüncü Suriye seferinde de Hemedân güzergâhı tercih edilmiş ve bu

⁷ Şemsüddîn Muhammed Cüveynî'nin ve Mecdü'l-Mülk Yezdî'nin İlhanlılar dönemindeki faaliyetleriyle ilgili bkz. (Dayı, 2018, s. 1-9; Dayı, 2016, s. 107-122).

durum, şehrin askerî ve stratejik açıdan sürekli olarak vurgulanan önemini bir kez daha teyit etmiştir. Bu jeopolitik konum, Hemedân'ı bölgesel güç dengelerinde etkili bir unsur kılmış ve şehir hem doğrudan askerî harekâtlarda hem de lojistik destek faaliyetlerinde merkezî bir rol üstlenmiştir (Fasîh-i Hâfî, III, 1439hş., s. 3; Özgüdenli, 2009, s. 156).

Diğer taraftan, Gazan Han döneminde Hemedân, sadece askerî ve lojistik bir merkez olarak değil, aynı zamanda siyasî mücadelelerin bir sonucu olarak sürgün yeri kimliğiyle de öne çıkmıştır. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Mesud, Gazan tarafından, Bâltû isyanında taraf olduğu gerekçesiyle hükümdarlıktan azledilmiş ve Hemedân'a sürgün edilmiştir. Bu durum, Hemedân'ın sadece askerî operasyonlarla değil, aynı zamanda siyasî otoritenin muhafazası ve muhalif unsurların denetim altına alınması bağlamında da stratejik bir fonksiyon üstlendiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Gazan Han döneminde Hemedân hem merkezi idarenin askerî ve lojistik merkezi hem de siyasî tasarrufların uygulama sahası olarak çok boyutlu bir işlev üstlenmiştir (Aksarayî, 2023, ss. 166-167; Turan, 2016, s. 633). Gazan yine benzer bir siyasî hadiseyi 10 Ekim 1298 tarihinde Zâk otlağında çözmüştür. Burûcerd taraflarında Hemedân valisi Ebû Bekr Dâdkâbadî'yi suçunu ispat ettikten sonra burada öldürtmüştür (Reşîdüddîn, II, 1373hş., s. 1286).

Gazan Han döneminde, Hemedân'ın ön plana çıkmasında önemli bir rol oynayan unsurlardan biri, bölgedeki imar faaliyetidir. Özellikle Gazan Han'ın şehzadelik döneminde, kendisine destek olan Necmüddîn Ferrâş'a duyduğu minnettarlık, bu tür faaliyetlerin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Gazan Han, Ferrâş'a olan desteğinin bir karşılığı olarak, Hemedân'a bağlı Bûzîncerd köyünde bir *hânkâh* inşa ettirmiştir. Reşîdüddîn'in kayıtlarına göre, bu *hânkâh* sadece basit bir yapı olmaktan ziyade, birçok binadan müteşekkil gösterişli bir külliye hüviyetindedir. Ayrıca Gazan Han, bu *hânkâh*a müteallik arazi gelirlerini vakfetmek suretiyle, yapının idamesini ve sürekliliğini temin etmiştir. Bu *hânkâh*, sadece bir yapısal yatırım olmanın ötesine geçerek, Ferrâş ve soyuna bırakılan bir vakıf hâline gelmiştir. Bu bağlamda, Gazan Han'ın bu yapıyı Ferrâş'a ve onun nesline emanet etmesi, bölgedeki dinî ve kültürel yapıları etkileyen önemli bir sosyo-ekonomik adım olarak değerlendirilebilir (Reşîdüddîn, II, 1373hş., s. 1221; Özgüdenli, 2009, s. 64, 308). Gazan 26 Ağustos 1302'de Şâm seferine çıktığında Hemedân'a uğramış ve Bûzîncerd köyüne giderek buradaki *hânkâh*ı ziyaret etmiştir. Ziyareti sırasında sayısız vakıflar tahsis etmiştir (Reşîdüddîn, II, 1373hş., s. 1306).

Gazan Mahmûd Han'ın ardından İlhanlı tahtına çıkan Ölceytü'nün, Hemedân'ı daha ziyade yaylak olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Kâşânî, eserinde, Ölceytü'nün 8 Eylül 1307 tarihinde seyahat, eğlence ve av maksadıyla Hemedân dağlarına doğru yola çıktığını ve burada beş gün boyunca kaldığını aktarmaktadır (Kâşânî, 1348hş.,

s. 73). Benzer şekilde, 30 Mart 1310 tarihinde Bağdâd'tan ayrılan Ölceytü, yaz mevsimini geçirmek üzere Hemedân'a yönelmiş ve aynı yılın 15 Mayıs'ında buraya ulaşmıştır. Bu süreçte, Ölceytü'nün Sultânâbâd Köşkü'nde ikamet ettiği (Kâşânî, 1348hş., s. 88) ve 26 Nisan 1313 tarihinde de yeniden aynı köşkte konakladığı bilinmektedir. Bu durum, Hemedân'ın söz konusu dönemde daha çok yaylak niteliğiyle ön plana çıktığını göstermektedir (Kâşânî, 1348hş., s. 147).

Ölceytü'nün, ağabeyi Gazan Mahmûd gibi, Hemedân'da gerçekleştirdiği bazı imar faaliyetleriyle meşgul olduğu anlaşılmaktadır; ancak bu faaliyetlerin mahiyeti hususunda yeterli ve ayrıntılı bilgi mevcut değildir (Kâşânî, 1348hş., s. 116). Buna mukabil, Ölceytü döneminde dikkat çeken bir diğer mesele, Hemedân'ın Şâm emirlerine *ikta* olarak tahsis edilmesi olgusudur. Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed'in (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341) baskı ve tahakkümünden kaçan bazı emirlerin, 1311 yılında Ölceytü'ye sığınmaları neticesinde, bu emirlerin içinde bulunduğu müşkül vaziyete merhamet gösteren Ölceytü, Hemedân ve Merâgâ'yı onlara *ikta* olarak tahsis etmiştir. Bu bağlamda, Hemedân'ın idarî ve iktisadî fonksiyonlarının, Ölceytü dönemi itibarıyla belirgin bir dönüşüm geçirdiği söylenebilir (Kâşânî, 1348hş., ss. 141-142; Hâfız-ı Ebrû, 1317hş., s. 40; İbn Battûta, 2017, s. 87; Sağlam, 2018, s. 128). Öte yandan, Ölceytü'nün ardından gelen Ebû Sa'îd döneminde Hemedân'a dair ayrıntılı bilgilere ulaşılamamaktadır; bu nedenle, Ebû Sa'îd'in Hemedân üzerindeki tasarrufları hakkında malumat eksikliği söz konusudur. İlhanlı hâkimiyetinin sona ermesini müteakip bölgenin, sırasıyla Celâyirîler ve Timurlular'ın kontrolüne geçtiği anlaşılmaktadır (Yazıcı, 1998, s. 184).

Sonuç

Hemedân'ın İlhanlılar dönemindeki askerî ve stratejik önemi, şehirdeki coğrafi avantajlar ve ticaret yolları ile doğrudan ilişkilidir. İlhanlı yönetiminin Hemedân'ı karargâh olarak kullanması, bölgenin Abbâsî Hilâfeti'ne ve diğer hedeflere yönelik seferlerdeki rolünü vurgulamaktadır. Moğol istilâsı süresince şehir halkının gösterdiği pragmatik yaklaşımlar, yıkımın boyutunu kısmen azaltmış ancak sürekli artan Moğol talepleri toplumsal huzursuzluğa ve isyana yol açmıştır. İlhanlı hâkimiyetinde Hemedân'ın, sadece bir askerî üs değil, aynı zamanda siyasî tutuklamaların ve iktidar mücadelelerinin merkezi olması, şehrin stratejik değerini arttırmıştır.

Hemedân'ın stratejik önemi, İlhan Hülegü'nün Abbâsî Hilâfeti'ne karşı düzenlediği seferlerde belirgin şekilde öne çıkmıştır. Şehir hem lojistik destek hem de askerî organizasyon açısından kritik bir rol üstlenmiştir. Gazan Han döneminde ise Hemedân, imar faaliyetleri ve askerî hareketlilik açısından daha da güçlendirilmiştir. Sonuç olarak, Hemedân, İlhanlılar döneminde yalnızca bir askerî üs olmanın

ötesinde, siyasî ve ekonomik bir merkez olarak da önemli bir rol oynamıştır. Şehrin bu çok yönlü stratejik değeri, İlhanlı Devleti'nin İran coğrafyasındaki hâkimiyetini pekiştiren temel unsurlardan birisi olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Alâeddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî. (1329hş.). *Târîh-i Cihânguşâ* (Cilt I-III). (Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvînî, Tsh.). İntişârât-i Donyâ-yi Kitâb.
- Azar Nasırabadî, G. (2020). Büyük Selçuklular Dönemi'nde Hemedan'ın siyasi tarihi. *USAD*, (12), 212-232.
- Bala, M. (1984). Hemedan. *MEB İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 5/1, ss. 420-425). Millî Eğitim Basımevi.
- Dayı, Ö. (2016). İlhanlı tarihinde Mecdü'l-Mülk Yazdî hadisesi. *Curr Res Soc Sci*, 2(3), 107-122.
- Dayı, Ö. (2018). Vezir Şemseddin Cüveynî'nin İlhanlı Devletindeki faaliyetleri (1263-1284). *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, (1), 1-9.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci. (2017). *İbn Batûtâ seyahatnâmesi*. (A. Sait Aykut, Çev.) Yapı Kredi Yayınları.
- Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed Kâşânî. (1348hş.). *Târîh-i Ülcâyâtû*. (Mehî'n Hambelî, Neşr.).
- Fasîh Ahmed b. Celâleddin Muhammed Hâfî. (1439hş.). *Mucmel-i Fasîhî* (Cilt III). (Mahmûd Ferruh, Tsh.). Kitâbufuruş-i Bastan.
- Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr. (1333hş.). *Habîbu's-siyer* (Cilt I-IV). (Muhammed Debîr Siyâkî, Haz.). Kitâbfuruş-i Hayyâm.
- Gregory Abû'l-Farac. (1999). *Abû'l-Farac Tarihi* (Cilt II). (Ömer Rıza Doğrul, Çev.) TTK Yayınları.
- Hâfız-ı Ebrû. (1317hş.). *Zeyl-i Câmi'u't-tevârîh-i Reşîdî*. (Hânbâbâ Beyânî, Neşr.). Şirketi Tezâmunî İlmî.
- Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî. (1387hş.). *Târîh-i Guzîde* (Abdülhüseyn Nevâî, Haz.). İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî. (1915). *Nuzhetu'l-kulûb*. (G. L. Strange, Neşr.). The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulûb, Composed by Hamd Allah Mustavfî of Qazwîn in 740 (1340), E. J. Brill&Luzac.

- Huart, Cl. (1977). Cibâl. *MEB İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 3, ss. 158). Millî Eğitim Basımevi.
- İbn Havkal. (2017). *Sûrat El-Arz 10. asırda islâm coğrafyası*. (Ramazan Şeşen, Ter.). Yeditepe Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. (1987). *el-Kâmil fi't-Tarih* (Cilt I-XII). (A. Özaydın-A. Ağırakça, Terc.). Bahar Yayınları.
- İstahri. (2019). *Mesâlikü'l-Memâlik ülkelerin yolları*. (Murat Ağarı, Çev.). Kitabevi Yayınları.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî. (2023). *Müsâmeretü'l-Ahbâr* (Mürsel Öztürk, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lane, G. (2019). The idea of Iran. In Sussan Babaie (Ed.). *Iran After the Mongols*. Bloomsbury Publishing.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând. (1380hş.). *Târîh-i Ravzatu's-safâ* (Cilt VIII). (Cemşid Kiyanfer, Tsh.). İntişârât-ı Esâtîr.
- Özdemir, H. A. (2018). *Moğol istilâsı Cengiz ve Hülâû dönemleri*. İz Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2009). *Moğol İranında gelenek ve değişim Gâzân Han ve reformları (1295-1304)*. Kaknüs Yayınları.
- Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî. (1373hş.). *Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî* (Cilt I-IV). (Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Tsh.). Neşr-i Elbruz.
- Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî. (1940). *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*. (Karl Jahn, Neşr.). E. J. W. Gibb Memorial.
- Sağlam, A. (2018). Memlûk-İlhanlı diplomatik ilişkileri. *Belleten*, 82(293), 83-158.
- Strange, G. L. (2015). *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*. (Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Çev.) Yeditepe Yayınları.
- Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî. (1346hş.). *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf* (Abdulmuhammed Âyetî, Tsh.). İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i Îrân.
- Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî. (2014). *Türkler hakkında gördüklerim ve*

duyduklarım Mesâlikü'l Ebsâr (Ahsen Batur, Çev.). Selen Yayınları.

Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî. (1366hş). *Sîretu's-Sultân Celâleddîn Mengübertî* (Muhammed Ali Nâsih, Terc.). İntişârât-i Sa'dî.

Turan, O. (2016). *Selçuklular zamanında Türkiye*. Ötüken Yayınları.

Uyar, M. (2020). *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin askerî teşkilatı (Ortaçağ Moğol ordularında gelenek ve dönüşüm)*. TTK Yayınları.

Yazıcı, T. (1998). Hemedan. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 17, ss. 183-185). Türkiye Diyanet Vakfı.